

BOJANA SCHUBERT

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Zavod za lingvistička istraživanja
bmarkovi@hazu.hr

Prethodno priopćenje

KAJKAVSKI U DOBA KOLERE¹

U radu se govori o sadržaju i jeziku triju književnokajkavskih tekstova objavljenih tridesetih godina 19. stoljeća, uoči druge svjetske pandemije kolere. Dva su teksta (Vputenje i Navuk I) prevedena s njemačkoga jezika za potrebe Vojne krajine i Kraljevine Ugarske, a treći je tekst (Navuk II) skraćena verzija Navuka I, jezično redigiran za žitelje tada slobodnoga kraljevskog grada Križevaca. U radu se po provedenoj filološkoj analizi daje pregled sadržaja tekstova, a po provedenoj kontrastivnoj analizi daju se zapažanja o jezičnome redigiranju/stiliziranju izvršenom u križevačkom tekstu.

Ključne riječi: kajkavski književni jezik, pandemija, kolera, 19. stoljeće

UVOD

Dijeleći znanstveni interes za kajkavski književni jezik s dragom mi profesoricom i mentoricom Dianom Stolic, i ovom prilikom, a njoj u čast, rado odabirem starokajkavsku temu kojom ću se u radu pozabaviti. S obzirom na okolnosti u kojima trenutno živimo i pandemiju koronavirusa, čini se prikladnim napisati koju o tome kako su se stari kajkavci nosili s prijetećom epidemijom kolere tridesetih godina 19. stoljeća. U radu ću stoga govoriti, koliko to zborničke propozicije dopuštaju, o trima protuepidemijskim književnokajkavskim tekstovima objavljenim u

¹ Naslov rada referira se na književno remek-djelo Gabriela Garcije Márqueza, *Ljubav u doba kolere* iz 1985, što je samo jedan od naslova čije su priče inspirirane epidemijama kolere (npr. Edgar Allan Poe, *Maska crvene smrti*, 1842; Thomas Mann, *Smrt u Veneciji*, 1912).

tom periodu. O njima bi se moglo reći mnogo više iz različitih znanstvenih očista i perspektiva, no kako su dosad bili filološki zapostavljeni, nužno ih je, za početak, smjestiti u odgovarajući vremenski kontekst te dati uvid u njihov sadržaj i jezik.

U radu će se tako najprije reći nekoliko riječi o bolesti kolere i njezinu širenju od Indije do hrvatskih zemalja te o političko-pravnom i formalnom jezičnom kontekstu u kojem protuepidemijski kajkavski tekstovi nastaju. Slijedi analiza njihova sadržaja i jezika te zaključak.

CRTICA O KOLERI

Kolera je akutna crijevna zaraza uzrokovana bakterijom *Vibrio (V.) cholerae*. Bolest se razvija u nehigijenskim uvjetima, konzumacijom kontaminirane vode i hrane, a prenosi se izravnim dodiranjem. U teškom obliku izaziva dehidraciju i smrt u svega nekoliko sati. Početkom suvremene povijesti kolere² smatra se 1817. kada su se pojavile epidemije u Bengalima uz rijeku Ganges na indijskome potkontinentu. To je ujedno i prva od sedam zabilježenih pandemija kolere koje su pogodile gotovo sve dijelove svijeta i uzrokovale milijune smrti (Cvetnić 2019: 296).³

Za našu je temu važna druga pandemija kolere (1829.–1851.) kada se bolest iz Kine i Mongolije proširila u Rusiju. Početkom 1830-ih stigla je kolera do Moskve i Sankt-Peterburga, iste godine i do Galicije,⁴ a 1831. zabilježena je u Beču. U naše se područje širila s istoka, preko Turske do Slavonije i Bosne te sa zapada preko Venecije. U okolici Zagreba spominje se 1836. i ponovo 1846. Prema nekim podacima, druga je pandemija usmrtila 24 milijuna ljudi u svijetu (isto, 301).

Početkom 19. stoljeća smatralo se da bolest uzrokuje loš zrak, a pravog je uzročnika pronašao njemački mikrobiolog Robert Koch 1884. Za svoje je otkriće Koch primio Nobelovu nagradu 1905. godine (Vučevac-Bajt 2012: 163).

² Prvi opisi bolesti nalik koleri nastali su u 5. st. pr. Kr. (isto, 297).

³ Prva pandemija (1817.–1826.), druga pandemija (1829.–1851.), treća pandemija (1846.–1861.), četvrta pandemija (1863.–1873.), peta pandemija (1881.–1896.), šesta pandemija (1899.–1923.) i sedma pandemija (1961. do danas) (isto, 296–316).

⁴ Galicija je pokrajina u današnjoj zapadnoj Ukrajini i istočnoj Poljskoj, a u 19. stoljeću bila je pod vlašću Habsburške Monarhije pod imenom Kraljevina Galicija i Lodomerija.

TERRA KAJKAVIANA TIJEKOM DRUGE PANDEMIJE KOLERE (1829.–1851.)

Političko-pravni status

Terra kajkaviana ili područje na kojem se hrvatsko stanovništvo služi kajkavskim govorima proteže se danas, ugrubo rečeno, od Međimurja na sjeveru do Karlovca na jugu te od slovenske granice na zapadu do poteza Virovitica–Kostajnica na istoku, s dvije veće štokavske enklave.⁵ Takav je geografski raspored kajkavskih govora gotovo nepromijenjen od 16. stoljeća naovamo.

Tijekom tridesetih godina 19. stoljeća, kada je započela druga svjetska pandemija kolere, kajkavsko je područje politički-pravno bilo razjedinjeno te se jedan njegov dio nalazio unutar Banske ili civilne Hrvatske, a drugi unutar Vojne krajine.⁶ Iako su oba entiteta pripadala Habsburškoj Monarhiji, vlast je u njima organizirana na različit način pa je tako Vojna krajina bila pod direktnom upravom Dvorskog ratnog vijeća u Beču, dok je civilna Hrvatska, s banom na čelu, od 1779. bila pod upravom Ugarskog namjesničkog vijeća.

Javnozdravstveni status

O zdravstvenoj zaštiti i protuepidemijskim mjerama na području kajkavske Hrvatske u 19. stoljeću možemo govoriti samo u okviru habsburške javnozdravstvene politike. Do sredine 18. stoljeća Monarhija je bila usmjerena na pitanje reguliranja protuepidemijske zaštite u vidu niza propisa i odredbi čiji je vrhunac obilježilo donošenje Općega zdravstvenog pravilnika iz 1770. (Horbec 2015: 45/46). Još od početka 18. stoljeća na 1900 kilometara dugom potezu Vojne krajine djeluje Sanitarni kordon – kompleksan sustav straža, karantena i obavještajne

⁵ V. detaljni pregled i kartu u npr. Lončarić 1996.

⁶ Vojna Krajina protezala se duž istočne granice Habsburške Monarhije s Osmanskim Carstvom, u hrvatskome kontekstu od Srijema do Jadranskog mora, a u 18. je stoljeću potpuno odvojena od Hrvatsko-Slavonskoga Kraljevstva te je u svim poslovima podčinjena izravno Dvorskom ratnom vijeću u Beču (prema Horbec 2015: 55). Na istočnom rubu križevačke županije do 1823. nalazio se Varaždinski generalat koji je bio podijeljen na križevačku i đurđevačku pukovniju, a od 1823. do sredine 19. stoljeća na tom je teritoriju ustrojena Ujedinjena bansko-varaždinsko-karlovačka generalkomanda. http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_9659.

infrastrukture (isto, 57, 85). Kordonske straže morale su danju i noću neprestano patrolirati granicom, a najstrože je bio zabranjen osobni kontakt s osobom iz Osmanskoga Carstva (isto, 93). Pri svakoj smjeni na kordonskoj straži, na narodnom jeziku čitali su se odlomci iz strogoga kaznenog zakona objavljenog 1766. kojim je predviđena smrtna kazna za sve koji su propustili prijaviti nedozvoljen prijelaz preko granice.⁷ Na više mjesta diljem kordona osnovani su kontumaci – postaje karantene na glavnim prometnicama uz granicu koji su s vremenom postali zdravstvene stanice Sanitarnog kordona (isto, 94).

Kako je već naglašeno, Vojna krajina i njezini zdravstveni djelatnici primali su izravne odredbe od Dvorskog ratnog vijeća u Beču.⁸ Što se pak tiče javnozdravstvene uprave u civilnoj Hrvatskoj, ona je od 1783. do 1848. pod vodstvom Zdravstvenog odjela Ugarskog namjesničkog vijeća, čiji je rad usko vezan uz Medicinski fakultet Sveučilišta u Pešti (isto, 74–76).

Jezični status

U periodu koji nas ovdje zanima, od tridesetih do četrdesetih godina 19. stoljeća, službeni jezik civilne Hrvatske bio je latinski. Jezik naobrazbe i komunikacije među malobrojnim građanstvom koje je školovano u inozemstvu bio je njemački. Puk je, s druge strane, zasigurno govorio raznovrsnim kajkavskim govorima, kao što to čini i danas (usp. Jernej, Glovacki-Bernardi, Sulojdžić 2012: 327, Schubert 2016: 61–75). Upravo zato u 16. stoljeću, a možda i ranije (Stolac 2011: 189), svećenici stvaraju kajkavski književni jezik kako bi lakše prenosili vjeru. S vremenom taj jezik širi domene upotrebe te su do polovice 19. stoljeća njime ispisani raznovrsni spisi iz područja medicine, veterine, gospodarstva, prava, religije, ekonomije, književnosti, bontona, matematike, astrologije itd. (v. *Kajkaviana Croatica* 1996, Stolac 2011, Štebih Golub 2013; 2015).

Upravo godine 1830. došlo je do važnih pomaka u poboljšanju statusa kajkavskoga književnog jezika u višejezičnoj civilnoj Hrvatskoj jer je tada Ljudevit Gaj za nj

⁷ Stalno razdoblje karantene za ljude, stoku i robu iz Turske od 1770. do 1785. trajalo je 21 dan u zdravom razdoblju, 28 dana u sumnjivom razdoblju te 42 dana u opasnom razdoblju. Godine 1785. ukinuta je karantena u zdravome razdoblju, dok su ostali periodi određeni na 10, odnosno 20 dana (isto, 94).

⁸ Konkretno od njegova departmana B: glavnog krajiškog ravnateljstva iliti političko-ekonomskog gremija (Egger 1991–1992: 152).

napisao dijakritički pravopis *Kratku osnovu horvatsko-slavonskoga pravopisanja*, a Matija Smodek počeo ga je predavati kao kolegij na Kraljevskoj akademiji u Zagrebu. Te iste i naredne godine, uslijed opasnosti od proširenja epidemije kolere u sjeverozapadnu Hrvatsku, objavljena su tri protuepidemijska spisa upravo na kajkavskome književnom jeziku. Koliko nam je poznato, o tim se tekstovima nije dosad pisalo iz filološke perspektive, stoga su njihov sadržaj i jezik središtem interesa ovoga rada.

Protuepidemijske upute na kajkavskome

U Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu čuvaju se tri kajkavska naslova⁹ objavljena s ciljem zaštite stanovništva civilne Hrvatske i Vojne krajine od nadolazeće pandemije kolere:

- a.) *Vputenje za zdravja upravitelstva (Sanitaets-Behörden) i za one časnike koji su kontumaciamih prepostavljeni ... za vezda obstojećem kužno-otrovnom betegu Kolera Morbus zvanom... Vu Budimu, 1830.* (dalje u tekstu: Vputenje),
- b.) *Navuk kak se prvešine i nadstojnici opčinah vu prigodi gda je izhodna kolera ... ravnati i ladati moraju.* (dalje u tekstu Navuk I),
- c.) *Navuk kak se ljuctvo vu vremenu vezda približavajučega kužnoga betega kolera zvanoga zadržavati ima. Dano vu Križevci 26. julijuša 1831.* (dalje u tekstu Navuk II).

Tekstove smo poredali kako smatramo da idu kronološki. Na posljednjoj stranici Vputenja stoji da je tiskano 1830. u prosincu. Navuk I ne sadrži dataciju u tekstu, a u knjižničnome katalogu stoji oznaka s. a. (bez godine). Za taj se tekst, koji je među izvorima Rječnika hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika (KRj 1984: Izvori i kratice), pretpostavlja da je objavljen „oko 1831.“ zato jer je tada objavljen Navuk II. Po iščitavanju sadržaja Navuka I i Navuka II, možemo se složiti s tom pretpostavkom, ali i ograničiti vremenski raspon kada je tekst objavljen. Naime, Navuk I sigurno je objavljen prije srpnja 1831. godine, kada je objavljena njegova skraćena inačica – Navuk II. S druge strane, Navuk I vjerojatno je objavljen nakon Vputenja, odnosno, nakon prosinca 1830. Tako zaključujemo zato jer tekst

⁹ Tekstovi su u originalu pisani starom kajkavskom nedijakritičkom grafijom (usp. Vončina 1988/89), a u radu se donose u vlastitoj transkripciji.

Vputenja govori o proširenosti kolere do Rusije, a Navuk I govori o proširenosti kolere preko Rusije do Galicije: „... *Cholera Orientalis*) *jeden beteg i nevolja koja vu izhodnoj Indiji je domača i koja vu vrućim i sparnim državam vnožinu ludstva vumarja i koja se ne dugo za tem čez azijatske države i vnoge ruske okolice ne samo rasplodila, nego tulikajše sebe tijam do meje Kralevine Galicije pretegnula*“. Vremenski raspon objave Navuka I bio bi, prema tome, između 21. prosinca 1830. i 26. srpnja 1831.

O IZGLEDU I SADRŽAJU TEKSTOVA

Vputenje

I. Već s naslovne stranice vidljivo je da se radi o prijevodnome tekstu s njemačkoga jezika pisanog goticom.¹⁰ Na mnogim mjestima anonimni prevoditelj svoje nesigurnosti rješava na način da u zagradi donosi njemački ekvivalent uz kajkavski leksem.

Nakon naslovne stranice na kojoj čitamo da je tekst namijenjen medicinskome osoblju uposlenome u kontumacima, slijedi *Zavjetek* (sadržaj). Tekst je nadalje organiziran u četiri veće cjeline: 1. o potrebi uvođenja uredbi koje se primjenjuju pri svakoj zaraznoj bolesti (*kužnem betegu*); 2. o potrebi stražarenja da se bolest ne prenese u našu državu (= Habsburšku Monarhiju) – *da se beteg ... vu naše or-sage ne razleje*; 3. sprečavanje proširenja (*rasplodenja*) u slučaju da se kolera pojavi na granici; 4. o njezi bolesnika (*baratanje z betežnemih*). Od 5. do 12. stranice niže se pravila u 36 obrojčanih pasusa raspoređenih u spomenuta četiri dijela. Na posljednjoj stanici piše da je tekst tiskan *vu Budimu 21. decembra 1830.*

II. Dok je kolera još izvan granica, potrebno se držati *Prepisa oštročje drugoga stupaja*. Stražari, medicinari i sl. moraju odmah prijaviti ako bi se dalo naslutiti da se bolest pojavila u Monarhiji.

¹⁰ To je prijevod njemačkoga teksta tiskanog iste godine u Beču: *Instruction für die Sanitäts-Behörden und für das bei den Contumaz-Anstalten verwendete Personale, ... die Gränzen ... vor dem Einbruche der im kaiserlich Russischen Reiche herrschenden epidemischen Brechruhr (Cholera morbus) zu sichern* (etc.) https://www.europeana.eu/en/item/2048604/data_item_onb_abo__2BZ15044930X.

III. Da bi se spriječilo širenje bolesti najpotrebnije ju je poznavati (*od ovoga betega zadovolnu znanost imati*), a za ozdravljenje je potrebna brza pomoć oboljelome.

Nadalje slijedi detaljan prikaz bolesti, od simptoma (*predobznanujuća skazanja*): *glavobola, omamica, srca stiskanje, zimicasta hladnoća, vu trbuhu ruženje, želudca težina ...*), preko svih faza – *kolere ishrupljenja (sračka i bluvanje)*, sve do smrti, ili, rjeđe, ozdravljenja.

Da bi se spriječilo širenje bolesti valja prohibirati druženje i sastajanje zdravih s bolesnima. To se odnosi na mjesta unutar Vojne krajine (*vu kojem mejašnje države mestu*) i Ugarske (*ali mozibiti vu vugerski*), gdje su liječnici i mjesni starješine dužni obavijestiti *Krlevsko namesno tolnačtvo* o pojavi bolesti. Zatajenje bolesti najstrože se kažnjava. Primijenit će se sve uredbe kao i prilikom epidemije kuge.

U 12. pasusu opisuju se, primjerice, uvjeti pogodni za razvoj kolere: *močvarno vreme, vlažen zrak, vlažen kvartir (stan), nerazložno jelo i pitje, nezadovolnost i turobnost srca ... javlja se kolera vu mesti berečastih (močvarnih), vu okolicach koje nižeše leže...* Mjesta za zbrinjavanje bolesnika moraju stoga biti na višem položaju i suha te se ne smiju prenapučiti *da se zrak ne otruje* i ne naškodi njegovateljima. Kako je bilo uobičajeno početkom 19. stoljeća, i u Habsburškoj se Monarhiji vjerovalo da se bolest kolere prenosi zrakom.

Nadalje se govori o dezinfekciji prostorije u kojoj leže bolesnici. Potrebno ju je učestalo prozračivati (*večkrat vu nju čisti zrak pustiti*), držati u njoj temperaturu *do 15-toga stupaja Reaumura*¹¹ (oko 19 °C) te ju čistiti octom i klor-vapnom.

Slijede savjeti o prehrani. Treba jesti *prper, kimlin, česnak i črlenec luk*, a ne treba jesti nezrele voćke, kiselu i masnu hranu. Kaže se dalje da je korisno ujutro i tijekom dana popiti *žganicu* ili *slivovicu*, ali *[n]ikaj pak k zadoblenju kolere ne pripomaže već kak pijanstvo i prekoredno jelo*.

Savjeti o odjeći i obući: *proti rashladenju i močvarnosti mora vsakoga dobro ruho i obutel braniti. Poglavit pak skrb*¹² *je na to imati da se telo vsigdar na malom potu zadrži, iz toga zroka naj flanelasto ruho telo pokriva*.

¹¹ Réaumurov stupanj (Reomirov stupanj) (znak °R), stara jedinica Réaumurove temperature, u kojoj je normalnomu ledištu vode pridružena vrijednost 0 °R, a normalnomu vrelištu vode 80 °R, pa je °R = 1,25 °C = 1,25 K. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=52115>.

¹² Imenica *skrb* je u KRj zabilježena samo u ž. r., dok se ovdje javlja u m. r.

Za duhovnike se kaže da bi trebali ... *betežnike ... batriveti* (hrabriti, tješiti) i *veseliti*. *Vračitelji i ranvračitelji* (ranarnici) moraju pak paziti da ne udahnu zrak koji bolesnik izdiše (*kajti ov hlap i zrak ravno tak vsakoga otruje kaktigoder ona nesna-ga koju zdola od sebe hiti*).

U posljednjemu dijelu govori se o *baratanju z kolere betežniki*, gdje je prva preporuka puštanje krvi (*po sekanju žile krv pustiti*), a potom davanje lijekova: *kalomela* (živin klorid) i *opijuma*. Savjetuje se da se bolesnika trlja i masira određenim preparatima te da ga se utopli *z toplemih dugovanjih kak su popluni vilaheni*. *Zvun vsega toga ima se od dobro dišućih začimbih* (aromatisches Gewürz Hafer) *vodeni napitek prirediti i betežniku zemence* (abwechflend 'izmjenično') *z' gore prepisane-mih protimbih za piti dati ...* Liječenje se završava tinkturom *rebarbare* pomiješane *s dišećum vodum i harapskum smolum* (Gummi arabicum).

Kako napreduje ozdravljenje, valja bolesnika hraniti malim porcijama juhe od *rižkaše* (riža) i ječma.

Posljednja dva paragrafa upućena su državnim i *mejašnim* (krajškim) upraviteljima te govore da moraju *skrb imati da se vu vsemih apotekamih gore prenapisana vraćta vu dovolnoj vnožini i dobroti nahajaju*. Napominje se da su ove uredbe potrebne, osobito onima *ki se z betežniki zabavljaju, nje vrače ali pak dvoriju* te su zato prevedene na sve jezike koji se govore u Kraljevini Ugarskoj i u Vojnoj krajini: *Radi česa je takaj oveh prepiskov prenošenje vu različite jezike koji se vu Kraljevini Vugerskoj govoriju naredeno i mejašnem upravitelstvam (Gränz-Behörden) za potrebuvanje i vsluženje vu dovolnoj vnožini poslano*.

Navuk I

Navuk I također je prijevodni tekst s njemačkoga, tiskan na devet stranica. Namijenjen je *prvešinama* (načelnicima) i nadstojnicima općina. Sastoji se od četiri dijela: 1. *općinska vparmetjemanja zvrhu kolere* (opća učenja o koleri); 2. *pokazanje načinov s koteremi se nuterdonašanje kolere ... preprečiti more*; 3. *prepisi koteri se vu prigodi izhrupljenja kolere ... obdržavati i ispunjavati imadu* (propisi kojih se treba držati u slučaju izbijanja kolere); 4. *občuvanje zdravih proti ishodnoj koleri ...* (čuvanje zdravih od pojavljujuće kolere).

U prvome se dijelu daje kratka definicija zaraznih bolesti među koje spada i *bluvatna srdobola* (*Brech-ruhr*), odnosno *Cholera orientalis*. Napominje se da koleru

valja razlučiti od sličnih bolesti probavnog sustava koje se s vremena na vrijeme javljaju u *vu našoj domovini*, jer je ona *osebujna fela betega koj vu našoj domovini ... nigdar od samoga sebe ne ishaja, već se vu vrućim i sparnim sveta okolicam rađa i onda stopram sim dohaja gda se njejnog čemera trovilo čez ljude i marhu ali čez opravu, ali pak po kojekakvoj robi sim donese.*

Unatoč tome što se radi o ozbiljnoj bolesti koja *skorom nijednom človeku neoprastja, neg tak jake, mlade i zdrave, kak slabe i betežljive i sede starce temerutno kuži, grabi i mori ... na radost i veselje celomu ljudstvu služi to da su se načini i protimbe iznašle s kojemih se ... ne samo preprediti neg takaj z vsema skončati mogu.*

Slijede *Vuredbe* koje imaju nekoliko osnovnih ciljeva: spriječiti prijenos bolesti iz susjednih zemalja, spriječiti širenje bolesti ako do nje ipak dođe, pružiti pomoć zaraženima, sačuvati zdrave ljude.

Zanimljivo je primijetiti da su *Vuredbe* iz 1830-ih vrlo slične današnjima protuepidemijskim mjerama:¹³

- *lockdown* ili zatvaranje: ... *je potrebno da nadstojniki i poglavari vu prigodi potreboče otrovanu državu i opčinu s kordonom ne smo zapreju, neg takajše vsako opčenje i društvo z onemih državamih i opčinamih kotere su zaprte prepovedaju;*
- propusnice: ... *takaj ni stranski koji človek ne sme se vu koje mesto pustiti, doklam ne bude vukazal da je od časnika zručenim pašušem provide;*
- stvaranje zaliha: *Vuredba da se mesta stanovniki ... zadovolnum hranum, z drvih i s krmum provide da vu prigodi zapiranja svoga mesta potreboču ne čutiju;*
- evidencija zaraženih: ... *jesu li koji i vu kakvom betegu betežniki ... moraju ... spitavati kak dugo beteg trpi i kakova se znamenja pri njem skažuju;*
- popis simptoma (*najpoglavitejša znamenja*);
- izolacija: *hižu vu kojoj se sumlivi betežnik nahaja brez vsakog najmenšeg štentanja i odvlačenja zadovolnum stražum budu dali opkoleti i zaprti;*
- samoizolacija: ... *sumnji stvarjenja stojeći ljudi jesu dužni pri hiži ostati i vsakom društvu drugeh ljudih sebe vkloniti;*

¹³ Stožer civilne zaštite RH: <https://civilna-zastita.gov.hr/odluke-stozera-civilne-zastite-rh-za-sprecavanje-sirenja-zaraze-koronavirusom/2304>.

- stožer civilne zaštite: ... *tak se imade od Zdravja upravitelstva jeden časnik z jednim vračarom vu ono mesto poslati da bi se okolnost i bitje betega bolje istraživalo ... prvešine i nadstojniki jesu dužni ... njihove vuredbe podpunoma zvršiti;*
- preventivne mjere:
 - provjetravanje (*čist i nepohablen zrak*) i higijena (*čistoča na vulicah i vu hižah*);
 - ograničavanje kontakata: *nigdar nesme vnogo ljudi vu malem, tesnem, niskem i vlažnem hižam prebivati;*
 - vođenje računa o općem fizičkom i psihičkom zdravlju te o imunitetu: *od vsakoga rashladenja moraju se čuvati, toplo držanje nog, nemati tešč (prazan) želudac, umjereno konzumiranje hrane i pića, šetnja po friškom zraku, mirna vest – naj se vsaki čuva srditosti, ljutine, straha i stiske srca...*

Niti protuepidemijski tekstovi nisu pošteđeni kršćanskoga moraliziranja, vrlo prisutnoga u staroj kajkavskoj književnosti, pa se usput kaže da ništa ne pogoduje koleri više od pijanstva, a važan je i počinak radi čega *se mora za doba it spati, od noćnog klatenja i potipanja i druge kakve raspustenosti koja samo telo slabo čine, čuvati.*

Navuk II objavljen u ljeto 1831. godine u slobodnome kraljevskom gradu Križevcima ispisan je na dvije i pol stranice, što ga čini najkraćim među analiziranim tekstovima. U katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice opisan je kao „letak“, što potvrđuje i njegov naslov u kojem piše da je namijenjen *ljuctvu*. Sadržajno gledano, taj je tekst sažetak Navuka I., a jezično gledano, u njemu je provedeno redigiranje na svim jezičnim razinama o čemu će dalje biti više riječi.

Jezično redigiranje u Navuku II

U Navuku I autor prijevoda piše *dj* (*priredjeni*) na mjestu /*ž*/ što je u neskladu sa stanjem u kajkavskome književnom jeziku 19. stoljeća, kada se za taj fonem ustalio grafem *dy* (Šojat 2009: 95). Autor Navuka II mijenja *dj* u *gy* (*sedja > segya; odredjeni > odregyeni*) što je u ono vrijeme zastario grafem, ali „dozvoljen“ prema pravopisu *Napučenje za horvatski prav čteti i pisati* iz 1808. Isto je tako u Navuku II ispravljeno *c* za /*c*/ u *cz* kako je uobičajeno u kajkavskome književnom jeziku 19. stoljeća. Prijedlozi iz Navuka I koji su apostrofom odvojeni od imenice

(*z'shmerklyaztih, k'pozsteli, v'gerlu*) u Navuku II pišu se spojnicom prikvačeni uz imenicu (*z-smerklaztmi, k-pozteli, v-gerlu*), kako je preporučeno u *Napučenju* (1808/2004: 29). Ispravlja se u Navuku II i pisanje grafema *sh* > *s* za /š/ u položaju ispred *t* i *k* (*teshko* > *tesko*; *shtale* > *stale*), što je također u skladu s preporukom u *Napučenju* (1808/2004: 28). Primjer ispravljanja *zmeshane* > *zmessane* daje naslutiti da je autor Navuka II imao pred sobom i stariji kajkavski pravopis *Kratki navuk ...* iz 1779. gdje se /š/ bilježi i grafemom *ss*. Zanimljivo je redigiranje *lesiu* > *lesiju*, *dvoriu* > *dvoriju*, gdje je potonji oblik uobičajen u gramatikama kajkavskoga književnog jezika (usp. Matijević 1810/2017: 208).

U fonologiji su zanimljiva redigiranja palatala /l/. Primjer depalataliziranja *šmrkljastih* > *šmrklastmi*, zadržavanja depalatalizirane inačice *nevugašliva* = *nevugašliva* te (re)palataliziranja *postelum* > *posteljum*, govori nam da je autor bio kolebljiv u pisanju toga fonema. To ne čudi zato što ni u kajkavskome književnom jeziku situacija nije bila jednoznačna, iako su, smatra Šojat (2009: 23), prevladavali palatalizirani likovi.

Redigirani su i sljedeći primjeri iz Navuka I gdje su obje inačice prisutne u kajkavskome književnom jeziku (usp. KRj i Šojat 2009), no autoru Navuka II vjerojatno su one iz Navuka I zvučale previše lokalno obojene: *ni* > *ne*,¹⁴ *ki* > *koji*, *den* > *dan*, *bit* > *biti*, *vun* > *van*, *nahiže* > *nahižje*.

Svakako su zamjetna i morfološka te morfosintaktička redigiranja teksta. Autor Navuka I za lokativ mn. upotrebljava dativne nastavke, dok ih autor Navuka II mijenja u lokativne u skladu s gramatičkom praksom (usp. Matijević 1810/2017: 185): *vu malem tesnem niskim hižam* > *vu maleh, tesneh i niskeh hižah*. Ista imenica u Navuku I ima i za kajkavštinu sasvim neobičan nastavak u lokativu množine: *vu hižamih* koji autor Navuka II opet mijenja u uobičajeniji *-ah*: *vu hižah* (usp. Matijević 1810/2017: 113).

Neobičan instrumentalni nastavak u primjerima iz Navuka I: *z hladnemih rukamih i nogamih* promijenjen je u *z mrzlemi rukami i nogami*, kako je i kod centralnih kajkavskih gramatičara – Szentmártonyja (1783), Korniga (1795) i Matijevića (1810) te u Đurkovečkog (1826).

U instrumentalu muškoga roda promijenjen je nastavak *falačeci* u *falačecmi* što je u skladu s gramatičkom praksom trojice spomenutih gramatičara (Sz 76, Kor 98,

¹⁴ Prema KRj *ni* nije toliko čest kao *ne*.

Mat 133).¹⁵ U Navuku II ispravljani su i instrumentali: *sopunicom* > *sopunicum* (u skladu sa Sz 74, Kor 91, Mat 113, Đur 221) te *octum* > *octom* (također u skladu sa Sz 76, Kor 98, Mat 133, Đur 220). Općenito je zamjetno veliko kolebanje u deklinaciji imenice *ocet* u samom Navuku I.

Prilikom jezičnoga redigiranja došlo je i do propusta pa tako autor ispravlja *prekorednim jelom* > *prekorednom jelom* (umjesto *-em/-im* kako je u trojice gramatičara, Sz 85, Kor 121, Mat 186, odnosno *-em* u Đurkovečkog 228). Nastavak pridjeva *z'šmerklijastih* > *z-šmerklastmi* promijenjen je iz lokativnoga u instrumentalni, što ima smisla, no u gramatikama je za instrumental mn. pridjeva m. r. uobičajen nastavak *-emi* a ne *-mi*: Sz 84, Kor 120, Mat 185, Đur 228).

Ispravljen je u Navuku II i lokativni nastavak u ž. r. zamjeničke promjene: *vu ove prigodi* > *vu ovoj prigodi*, jer je nastavak *-e* u tom padežu bio uobičajeniji u 16. stoljeću književnokajkavske pismenosti (v. Šojat 2009: 57), dok su u 19. stoljeću uobičajeniji *-oj* i *-i* (Mat 185).

Na leksičkoj razini autor Navuka II češće zamjenjuje lekseme onima koji su češći u kajkavskome književnom jeziku, to jest, koje na temelju obrade u KRj možemo takvima smatrati. Npr.: *cigla* ž.r. > *cigel* m.r., *da* > *kada*, *hladnemih* > *mrzlemi*, *iznesti* > *odnesti*, *močvarnost* > *materija*, *poglavito* > *osebujno*, *prozračiti* > *preve-trati*, *spavanje* > *spanje*. U nekoliko primjera autor Navuka II mijenja lekseme iz Navuka I u one koji su slabije zastupljeni u KRj-u: *bol* > *bolja*, *ljutine* > *ljutenja*, dok u nekoliko primjera ne možemo zbog manjka informacija znati koja je inačica češća pa onda ni zašto je priređivač Navuka II odabire: *komernjak/mlake* > *škre-ti*, *pahavica* ('para') > *sompor* ('sumpor?'), *sada* > *vočke*, *skopčana* > *zjedinjena*, *več* > *nego*, *žgeča sračka* > *žgajuće lakseranje*. Vrlo oprezno možemo njegove postupke pripisati stilizaciji teksta.

ZAKLJUČAK

U radu smo se bavili sadržajem i jezikom triju književnokajkavskih protuepidemijskih spisa objavljenih tridesetih godina 19. stoljeća: Vputenje (kraj 1830), Navuk I (prva polovica 1831) i Navuk II (sredina 1831). Utvrdili smo da je prvi tekst

¹⁵ Iz prostorno-praktičnih razloga pisat ćemo nadalje kratice imena spomenutih gramatičara te broj stranice iz prijevoda njihovih gramatika. Puni bibliografski podatak donosimo na kraju rada.

namijenjen zaposlenicima i medicinarima u kontumacima – karantenama koje su postavljene duž Vojne krajine u 18. i 19. stoljeću – i da je preveden s njemačkoga na kajkavski književni jezik. Drugi tekst, Navuk I, namijenjen je poglavarima općina i gradonačelnicima u Kraljevini Ugarskoj, kao i stanovnicima Vojne krajine. I taj je tekst preveden s njemačkoga. Iako u potonjem tekstu nema datacije, po iščitavanju sadržaja zaključujemo da je objavljen nakon Vputenja, a prije Navuka II koji je njegova skraćena inačica: letak s popisom protuepidemijskih mjera namijenjen žiteljima slobodnoga kraljevskog grada Križevaca. U Vputenju ima ponajviše medicinskih savjeta vezanih za borbu protiv bolesti kolere, a u Navuku I ima mnogo pravnih propisa o pridržavanju mjera i zaustavljanju epidemije ako do nje dođe. Zanimljivo je da se mnoge ondašnje mjere primjenjuju i u današnjoj protuepidemijskoj situaciji: *lockdown* ‘zatvaranje’, propusnice, izolacija, samoizolacija, ograničavanje kontakata, karantena i sl.

Kontrastivna usporedba jezika Navuka I i Navuka II pokazala je da je anonimni priređivač Navuka II redigirao, to jest, stilizirao jezik Navuka I, najčešće, ali ne uvijek, u skladu s tada aktualnom pravopisnom (*Napučenje* 1808.), gramatičkom (*Szentmártony, Kornig, Matijević, Đurkovečki*) i leksičkom normom¹⁶ kajkavskoga književnog jezika, bez obzira što ona nije bila standardizacijski dovršena niti formalno propisana. Svakako će nadalje biti zanimljivo istražiti u kojoj su mjeri uspješni prijevodi Vputenje i Navuk I te se pozabaviti prijevodnom medicinskom terminologijom u kontekstu drugih kajkavskih medicinskih i leksikografskih izvora.¹⁷

Izvori

Đurkovečki (Đur) = Štebih Golub, Barbara. 1826/2019. *Jezičnica horvatsko-slavinska Josipa Đurkovečkog*. Zagreb, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Kornig (Kor) = Štebih Golub, Barbara. 1795/2015. *Franjo Kornig i njegova Horvatska gramatika*. Zagreb, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

KRj = *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*. 1984.–2017. a–seljanec. <https://kajkavski.hr> (pristup: siječanj 2021.).

¹⁶ Kako je iščitavamo iz Rječnika hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika.

¹⁷ Ovaj rad nastao je u sklopu projekta *Hrvatska rukopisna kultura: djela, pisari, zbirke* koji financira Hrvatska zaklada za znanost pod brojem IP-2019-04-8566.

- Matijević (Mat) = Štebih Golub, Barbara. 1810/2017. *Horvatska gramatika J. E. Matijevića*. Zagreb, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Naputčenje za horvatzki prav chteti y pisati. Naputak za pravilno hrvatski čitati i pisati.* 1808/2004. [Prvi jednojezični hrvatski pravopis]. Za tisak priredio, tekst transkribirao, rječnik sastavio, ilustracije odabrao i pogovor napisao Alojz Jembrih. Zabok – Donja Stubica. Hrvatska udruga „Muži zagorskog srca“ – Kajkaviana.
- Navuk I = Navuk kak se prvešine i nadstojnici općinah vu prigodi gda je izhodna kolera, ali pak koji drugi kužni beteg vu bližnoj kojoj okolici izhrupil, ali vu bližnjem kojem mestu sebe zdržava, ravnati i ladati moraju. s. n., s. a. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, RIID-2-9 a, b Ad Nrum 14151 A.
- Navuk II = Navuk kak se ljudctvo vu vremenu vezda približavajučega kužnoga betega kolera zvanoga zadržavati ima. Dano vu Križevci 26. julijuša 1831. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, RIID-2-15.
- Szentmártony, Ignacije. 1783/2014. *Uvod u nauk o horvatskome jeziku*. Prevela i priredila Barbara Štebih Golub. Zagreb. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Vputenje = Vputenje za zdravja upravitelstva (Sanitaets-Behörden) i za one časnike koji su kontumacijamih prepostavljeni za usluženje cesarsko-kraljevskih mejašnih držav, proti navdrenju (Einbruch) vu cesarskoj Ruskoj Carevini: za vezda obstojećem kužno-otrovnom betegu Kolera Morbus zvanom i vu prigodi njegovoga vu naše cesarsko kraljevske države navalenja, njegov raširenje preprečiti. Vu Budimu: pretiskano z Kraljevske Mudrovučene Skupčine Vugerske slovih, 1830. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, RIID-4-32, a, b Ad Nr. 34092.

Literatura

- Cvetnić, Željko. 2019. *Bolesti koje su mijenjale svijet*. Medicinska naklada – Hrvatski veterinarski institut. Zagreb.
- Egger, Reiner. 1992. Dvorsko ratno vijeće i Ministarstvo rata kao središnji upravni organi Vojne krajine. *Arhivski vjesnik*, 34–35. 139–155.
- Europeana collections. https://www.europeana.eu/en/item/2048604/data_item_onb_abo__2BZ15044930X (pristup: siječanj 2021.).
- Horbec, Ivana. 2015. *Zdravlje naroda – bogatstvo države. Prosvijećeni apsolutizam i počeci sustava javnoga zdravstva u Hrvatskoj*. Hrvatski institut za povijest. Zagreb.
- Jernej, Mirna; Glovacki-Bernardi, Zrinjka; Sulojdžić, Anita. 2012. Multilingualism in Northwestern part of Croatia during Habsburg rule. *Jezikoslovlje* 13/2. 327–350.
- Kajkaviana croatica. Hrvatska kajkavska riječ*. 1996. Ur. Alojz Jembrih. Družba Braća hrvatskog zmaja – Muzej za umjetnost i obrt – Kajkaviana. Zagreb – Donja Stubica.

- Lončarić, Mijo. 1996. *Kajkavsko narječje*. Školska knjiga. Zagreb.
- Nacionalni arhivski informacijski sustav. http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_9659 (pristup: prosinac 2020.).
- Réaumur, René Antoine Ferchault de. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (Pristup, prosinac 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=52115>).
- Schubert, Bojana. 2016. *U suton kajkavskoga književnog jezika. Povijesnosociolingvistička analiza jezika Ivana Krizmanića*. Srednja Europa. Zagreb.
- Stolac, Diana. 2011. Kajkavski hrvatski književni jezik u 16. stoljeću. *Povijest hrvatskoga jezika II: 16. stoljeće*, ur. Ante Bičanić. Croatica. Zagreb. 189–227.
- Stožer civilne zaštite RH. <https://civilna-zastita.gov.hr/odluke-stozera-civilne-zastite-rh-za-sprecavanje-sirenja-zaraze-koronavirusom/2304> (pristup: siječanj 2021.).
- Šojat, Antun. 2009. *Kratki navuk jezičnice hrvatske. Jezik stare kajkavske književnosti*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Štebih Golub, Barbara. 2013. Kajkavski hrvatski književni jezik u 17. i 18. stoljeću. *Povijest hrvatskoga jezika III: 17. i 18. stoljeće*. Ur. Ante Bičanić. Croatica. Zagreb. 221–261.
- Štebih Golub, Barbara. 2015. Kajkavski hrvatski književni jezik u 19. stoljeću. *Povijest hrvatskoga jezika IV: 19. stoljeće*. Ur. Ante Bičanić. Croatica. Zagreb, 113–157.
- Vončina, Josip. 1988/89. O normi hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika. *Suvremena lingvistika*, 27/28. 67–70.
- Vučević-Bajt, Vesna. 2012. *Povijest veterinarstva*. Veterinarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb.

KAJKAVIAN IN THE TIME OF CHOLERA

Paper analyses content and language of three Kajkavian texts published during 1830 and 1831, in time when second world pandemic of cholera took place. Two texts (Vputenje and Navuk I) are translated from German for the purposes of Vojna krajina (ger. Militärgrenze) and Kraljevina Ugarska (Kingdom of Hungary). Third text (Navuk II) is abbreviation of the Navuk I. It was linguistically corrected and edited for the inhabitants of the city of Križevci. In paper we conducted philological and contrastive language analysis and we concluded that historical anti-epidemic measures were almost the same with those we are facing today. We also found that linguistic editing in Navuk II is conducted mostly according to the norm of Kajkavian literary language of that time.

Keywords: kajkavian literary language, pandemic, cholera, 19th century